

ԱՌԱՆՑ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ

Ժամանակակից վէպ Հէնրիկ Սենկեիշի

Քարգմ. ¹⁾ Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Հոտմ, 9 լունարի 1883 թ.

Սրանից մի քանի ամիս առաջ ես պատահեցի իմ ընկեր ու բարեկամ Իւզէ՛Յ Մենատինսկուն, որ վերջերքս աչքի ընկնող դիրք է գրաւել մեր գրողների մէջ: Մենատինսկին ինձ հետ գրականութեան մասին խօսելիս ահադին նշանակութիւն էր տալիս յիշատակարաններին: Նա ասում էր, թէ իրանից յետոյ յիշատակարան թողնող մարդը տալիս է ապագայ հոգեբաններին ու վիպագիրներին ոչ միայն իւր ժամանակակից բարքերի պատկեր, այլ և միակ մարդկային դոկումենտ, որին կարելի է հաւատ ընծայել: Նա զուշակութիւն էր անում, թէ ապագայի բեղետրիստիկական գրաւծքները անպատճառ յիշատակարանի ձև կ'ընդունեն. վերջապէս նա պնդում էր, թէ ամեն մի յիշատակագիր իւր յիշատակարան գրելովը աշխատում է հասարակութեան օգտին և դրանով արժանի է դառնում նրա երախտագիտութեան:

¹⁾ Քարգմանած է Լեւեքէն ընազրէ համեմատութեամբ: Լեւեքէնից Լուսերէն թարգմանել է «Речь. Моея» ամսագրի խմբագիր Վ. Լուսերով:

Երեսուն ու հինգ տարեկան եմ, սակայն չեմ կարողանում յիշել անգամ մի ամենաչնչին ծառայութիւն, որ ես մատուցած լինեմ հասարակութեանը, գուցէ այն պատճառով, որ համալսարանն աւարտելուց յետոյ ես շարունակ, եթէ չը հաշւենք մի քանի կարճատեւ ընդմիջումները, հայրենիքիցս դուրս եմ ապրել։ Զը նախելով իմ սկեպտիկականութեանը, որ այնպէս է ծծւել իմ մէջ ինչպէս հեղուկը ծծւում է սպունդի մէջ, վճռել եմ յիշատակարան գրել։ Եթէ այդ իսկական գործ է, եթէ մէկն ու մէկին կարող եմ ծառայութիւն մատուցանել, ես ուրախութեամբ կը մատուցանեմ թէկուզ հէնց այդ ձևով։ Բայց կարող եմ բոլորովին անկեղծ լինել։ Սս սկսում եմ այս յիշատակարանը ոչ միայն վերոյիշեալ նկատումներով, այլ և այն պատճառով, որ այդ միտքը ինձ հետաքրքրեցնում է։ Մենատինսկին պնդում է, թէ բաւական է որ մարդ մի անգամ սովորի իւր մտքերն ու տպաւորութիւնները գրի անցնել, էլ այնուհետեւ այդ գրադմունքը կը դառնայ նրա կեանքի զարճութիւններից մէկը։ Եթէ հակառակը դուրս գայ՝ թող այն ժամանակ Աստուած ողորմի իմ յիշատակարանին։ Սս ինքս ինձ խաբելիս կը լինէի, եթէ կատարեալ հաւատարմութեամբ չը նախատեսէի, որ այն ժամանակ յիշատակարանս կը կտրւի չափազանց ձգւած լարի նման։ Սս շատ նեղութիւն յանձն կ'առնեմ հասարակութեան համար, բայց ձանձրանալ հասարակութեան համար—ոչ։ Այդ ես չեմ անիլ, որովհետեւ չեմ կարող անել։

Իրա փոխարէն վճռել եմ չը վհառւել սկզբի դժւարութիւններից։ Կ'աշխատեմ քիչ-քիչ ընտելանալ ու սիրել այդ աշխատանքը։ Մենատինսկին մեր խօսակցութիւնների ժամանակ շարունակ կրկնում էր, «միայն թէ ոչ մի ոճի յետեւից մի ընկնիլ, գրողավարի մի գրիլ։ Դատարկ բան է։ Սս շատ լաւ հասկանում եմ, որ՝ որքան մեծ է գրողը այնքան պակաս գրողավարի է գրում նա, բայց ես գիլլետանս եմ և ձեւը ինձ չի հնազանդում։ Սեպհական փորձովս գիտեմ, որ շատ մտածող ու բուռն կերպով զգացող մարդու շատ անգամ թւում է, թէ բաւական է որ մտածածն ու զգացածը գրի անցնի և չը տեսնւած բան դուրս կը գայ... Բայց հէնց որ այդպէս կարծող մարդը նստում է գրելու, իսկոյն մի որ և է ստիյիստիկական ձեւի է ենթարկւում,—թէկուզ հէնց իւր համար գրելիս լինի,— սկսում է զանազան արւեստական դիրքեր ընդունել, յիմար ճռումա-

բանութեան յետեւից է ընկնում, մտքերը գլխումը դէմ են առնում ու չեն ուզում գրի անցկենալ... և այն ժամանակ կարելի է ասել, որ ոչ թէ գլուխն է ղեկավարում գրիչը, այլ գրիչը՝ գլուխը, և ղեկավարում է յիմար, անշնորհք կերպով: Ես էլ հէնց դրանից եմ վախենում, և վախենում եմ գլխատրապէս այն պատճառով, որ եթէ փորձառութիւն, ճարտար լեզու, գեղարւեստականութիւն, բանաստեղծական պարզութիւն և այլն չ'ունեմ, յամենայն դէպս զուրկ չեմ ճաշակից, և իմ ոճը կարող է այն աստիճան զգուշի դառնալ ինձ համար, որ անհնար լինի յիշատակարանս շարունակելը: Բայց այդ յետոյ կ'երևի:

Այժմ ես ուզում եմ սկսել յիշատակարանս կարճաւում կենսագրական յառաջաբանով: Այդ անում եմ մասամբ նրա համար, որ ուշք ու միտքս ամփոփեմ, մասամբ էլ ուրիշ նկատումներով: Մենատիկնակին ատում էր, որ յիշատակարանս մէկն ու մէկի ձեռքը կ'ընկնի ու մի բանի պէտք կը գայ: Իսկն ասած, ես կարող էի բոլորովին անտարբեր կերպով վերաբերել այդ բանին, բայց այդ ինձ թելադրւած է (ինչպէս այժմ ասում են) և ես չեմ կարողանում ազատուել այդ թելադրութիւնից ու կը գրեմ այնպէս իբր թէ միայն ինձ համար չեմ գրում: Ահա թէ ինչու ես կարճաւում կերպով կը պատմեմ անցեալս, որպէսզի ներկաս ու ապագաս աւելի հասկանալի լինեն: Արդեօք այդ երբ և իցէ և ում և իցէ օգուտ կը բերի,—այդ՝ անկեղծ ասած՝ հոգ չէ ինձ:

Անունս Լէոն Պլոշկինսկի է. ես, ինչպէս վերեն ասացի, երեսուն ու հինգ տարեկան եմ: Մեր ընտանիքը մինչև այժմ պահպանել է իւր բաւական մեծ հարստութիւնը: Գալով ինձ, ես ստացած ժառանգութիւնս չեմ աւելցնիլ, բայց չեմ էլ վատնիլ: Իմ դրութիւնս այնպէս է, որ կարօտութիւն չունեմ ձգտել որ և է բարձր դիրք ձեռք բերել կամ ամբողջ ճգնով ճանապարհ բաց անել ինձ համար, փշարար ու փնասակար սովորութիւններ չունեմ,—կեանքում ես սկսալով եմ և զիտեմ, թէ ինչ բան ինչ արժէք ունի կամ, ուրիշ խօսքերով ասած, զիտեմ, որ բոլոր բաներն էլ շատ չնչին արժէք ունեն:

Մայրս իմ ծնւելուց մի շաբաթ անցած մեռել է: Հայրս, որ իւր արևի պէս սիրելիս է եղել նրան, ընկել է մեղմամղձութեան մէջ: Վիճննալով մի քիչ լաւանալուց յետոյ նա այլ ևս չի ուզեցել վերա-

դառնալ իւր տոհմական կալածը (այնտեղ ամեն բան կը չիշեցնէր նրան իւր կրած ծանր կորուստը), զիջել է Պոլշովը քրոջը, իսկ ինքը 1848 թ. տեղափոխել է Հռոմ, ուր շարունակ ապրել է մինչև այժմ չ'ուղեկնալով հեռանալ հանգուցեալ կնոջ գերեզմանից։ Մուսացալ ստեյ, որ մօրս մարմինը նա տեղափոխել է և թաղել է Campo Santo-ում։

Բարուինօ փողոցում մենք տուն ունենք, որ կոչւում է Casa Osoria՝ մեր տոհմանշանից առած անունով։ Այդ տունը մասամբ թանգարան է չիշեցնում,—հայրս հարուստ հաւաքածու ունի զանազան հնութիւնների՝ մանաւանդ քրիստոնէութեան առաջին դարերից մնացածների։ Այժմ այդ հնութիւնները դարձել են նրա կեանքի ուղեցոյց աստղը։ Երիտասարդ ժամանակը նա ամեն կողմից փաշլունմարդ է եղել։ Ազնւական տոհմի և հարստութեան շնորհիւ նրա առաջ բաց են եղել բոլոր ճանապարհները. ամենքն ասելիս են եղել որ նա փաշլուն ասպազայ կ'ունենայ։ Ես այդ լսել եմ նրա համալսարանական (Բերլինի համալսարանի) նկերներից։ Հայրս այն ժամանակ շատ պարապելիս է եղել փիլիսոփայութեամբ և ամենքը այն կարծիքին են եղել, որ նրա անունը ժամանակով պէտք է հռչակէր այնպէս ինչպէս Յեշկովսկու, Լիբեշտի և այլն անունները։ Բայց աշխարհային կեանքը և այն չը տեսնած չաջողութիւնը կանանց շրջանում, որ նա ունեցել է, հեռացրել են նրա ուշք ու միտքը գիտնական զբաղմունքներից։ Դահլիճներում նրան անւանելիս են եղել «Léon l'invincible» (Աւոն անյաղթ)։ Սակայն հայրս, չը նայելով իւր՝ աշխարհային շրջաններում ունեցած չաջողութեանը, շարունակել է պարապել փիլիսոփայութեամբ, և բոլորը ապաստելիս են եղել, որ նա այսօր-էրուց շարադրութիւն կը հրատարակի, որ նրա անունը կը հռչակի ամբողջ Եւրոպայում։

Այդ յոյսերը չ'արդարացան։ Հայրս արդէն ծերունի է, թէև ևս մինչև այժմ դեռ ևս տեսած չը կամ մի գլուխ, որ նրա գլխից աւելի գեղեցիկ ու վեհմ լինի։ Նկարիչներն էլ այդ կարծիքին են, իսկ նրանցից մէկը ինձ սրանից մի քանի օր առաջ ասաց, որ պատրիկի (патриш) տիպի համար աւելի լաւ օրինակ (մոդել) երեւակայել չի կարելի։ Դիտութեան վերաբերմամբ հայրս եղել է, է և կը լինի շատ կրթւած աղա-դիլլետանա։ Որոշեալ չափով ևս հաւատացած եմ, որ բոլոր Պոլշովկիների ճակատագիրն է դիլլետանա լինել և մանրամասն

կը խօսեմ այդ հարցի վերաբերմամբ երբ որ խօսքը զայ իմ մասին: Հօրս գրասեղանի արկղում ընկած է հնութիւնից դեղնած մի փիլիսոփայական շարադրութիւն Վերրորդականութեան մասին: Ես աչքի անցրի այդ ձեռագիրը, — նա ինձ վրայ ձանձրութիւն բերեց: Այն եմ չիշում միայն, որ այդ շարադրութեան մէջ՝ չը գիտեմ ինչպէս, համեմատուած են իրար հետ իրական (բնական) երրորդութիւնը, թիւածինը, ջրածինն ու ազոտը՝ և տրանսցեղենաւ երրորդութիւնը. բացի դրանից ուրիշ շատ համեմատական երրորդութիւններ կան՝ սկսած բարուց, գեղեցկից ու ճշմարտից և վերջացնելով տրամաբանական հաւաքաբանութեամբ, որ բաղկանում է առաջին ու երկրորդ յառաջադրութիւններից և եզրակացութիւնից, — խաւնուող Հեգելիանական գաղափարների Գեօնէ—Վրոնսկու գաղափարների հետ, մտքի ջանք շատ ճարտար և բոլորովին սպարդիւն: Ես համոզուած եմ, որ հայրս երբէք չի տպիլ իւր շարադրութիւնը՝ թէկուզ այն պատճառով, որ սպեկուլատիւ փիլիսոփայութիւնը նրա աչքում աւելի շուտ է սնանկացել քան ամբողջ մարդկութեան աչքում:

Այդ սնանկութեան պատճառն եղել է մօրս մահը: Հայրս, որ չը նայելով իւր «l'invincible» (անյաղթ) մականանը և սրտերնաճողի հուշակին՝ չափից դուրս զգայուն ու քնքոյշ սրտի տէր մարդ է եղել, իւր փիլիսոփայութեանը բազմաթիւ սարսափելի հարցեր է առաջարկել և ոչ մի մխիթարանք, ոչ մի պատասխան չը ստանալով՝ եկել է այն համոզմունքին, որ այդ փիլիսոփայութիւնը ունայն ու անզօր է կենսական դժբախտութեան առաջ: Սարսափելի տրագեդիա է եղել նրա կեանքում, երբ որ նա միանգամից զրկւել է երկու նեցուկից, երբ որ մի հարւած կտրատել է նրա սիրտը և ջախջախել՝ ուղեղը: Ինչպէս վերեն ասացի՝ հայրս ընկել է մեղամաղձութեան մէջ, իսկ մեղամաղձութիւնն անցնելուց յետոյ դիմել է կրօնին: Ինձ ասել են, որ մի ժամանակ նա գիշեր-ցերեկ աղօթելիս է եղել, ամեն մի եկեղեցու առաջ ծունկ է չորել և հասել է այն առտիճան կրօնական յափշտակութեան, որ Հռոմում ոմանք նրան գծի տեղ են դնելիս եղել, ոմանք՝ սրբի:

Երեւի դրանից նա աւելի է մխիթարութիւն ստացել քան իւր փիլիսոփայական երրորդութիւններից, որովհետեւ հետզհետէ հանգրստացել է ու սկսել է իսկական կեանք վարել: Նրա սիրոյ ամբողջ

ոչժը կետրոնացել է ինձ վրայ, իսկ էսթետիկական ու մտաւոր պահանջները դրդել են նրան ուսումնասիրել քրիստոնէութեան առաջին դարերը: Հօրս խելքը կայտաւ, գործունեայ խելք է եղել, սնունդ է պահանջել: Հոռոմում մի տարի մնալուց յետոյ նա սկսել է պարապել հնագիտութեամբ: Տէր Կալէին, իմ առաջին դատարարս, որ երեւելի հոռոմդէն էր, հօրս դրդեց Յաւիտենական Քաղաքի պատմութեամբ զբաղել:

Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ հայրս ծանօթութիւն սկսեց մեծ Բոսսիի հետ, — ծանօթութիւն, որ յետոյ փոխեց բարեկամութեան, — և նրա հետ միասին ամբողջ օրերով ման էր զայիս կատակոմենքում: Իւր արտակարգ ընդունակութիւնների շնորհիւ նա շուտով այնպէս տեղեակ դարձաւ Հռոմին, որ յաճախ զարմացնում էր նոյն իսկ Բոսսիին իւր տեղեկութիւններով: Մի քանի անգամ նա գրիչ է առել ձեռքը, բայց չի կարողացել վերջացնել սկսածը և այդպէս չը վերջացրած էլ թողել է: Գուցէ հօրս ժամանակը ամբողջապէս կորչում էր զանազան հաւաքածուներ լրացնելու վրայ, բայց ինչ և իցէ շատ հաւանական է, որ նա իրանից յետոյ ոչինչ չի թողել բացի հաւաքածուներից, որովհետեւ նա ընդունակ չէ կանգ առնելու մի որ և է ժամանակաշրջանի վրայ, ընտրելու մի որ և է մասնագիտութիւն: Հետզհետէ լրարոնների միջնադարեան Հռոմը սկսեց գրաւել նրան նոյնքան տաստիկ որքան գրաւում էին քրիստոնէութեան առաջին դարերը: Կար ժամանակ, երբ հօրս զլուխը ամբողջապէս զբաղւած էր Կոլոններով ու Օրսինիներով, յետոյ նա մօտիկացաւ վերածնութեան դարերին ու վերջնականապէս սիրահարեց այդ ժամանակաշրջանի վրայ: Նախնական քրիստոնէական ճարտարապետութեան բեկորներից, յիշատակարաններից ու արձանագրութիւններից նա անցաւ աւելի ուշ ժամանակներին, բիւզանդական զեղարուեստից՝ Ֆիոդելլիին ու Ջոտտոին, նրանցից էլ՝ չինկէզնոտիստներին և այլն, գրաւեց արձաններով, պատկերներով, Հաւաքածուների համար այդ անկասկած օգտակար էր, բայց դրա շնորհիւ՝ չ'իրագործւած դիտաւորութիւնների շարքն անցաւ լերիք Հռոմների մասին: Լեհերէն մեծ շարագրութիւն գրելու ցնորքը, որ փայփայում էր հայրս:

Իւր բոլոր հաւաքածուները հայրս ուզում է կտակել Հռոմ

քաղաքին՝ այն անհրաժեշտ պայմանով, որ այդ հաւաքածուները դրեն առանձին դահլիճում, իսկ դահլիճի դռան վրայ արձանագրւած լինի «Օգորի Պլոշկակիների թանգարան»։ Երևի հէնց այդպէս էլ կը լինի, — ինձ զարմացնում է միայն այն, որ հայրս համոզւած է, թէ այդպիսով նա աւելի մեծ օգուտ կը բերի հասարակութեանը քան եթէ հաւաքածուները տանէր իւր հայրենիքը։

Մօտ օրերս էր, որ նա ինձ ասաց.

— Այնտեղ ոչ ոք չի տեսնիլ այդ հաւաքածուները, ոչ զք նրանցից օգուտ չի քաղիլ, իսկ այստեղ զալիս են մարդիկ աշխարհիս բոլոր ծայրերից և ամեն մարդ լեհերից մէկի մատուցած ծառայութիւնը կը վերապրի ամբողջ Լեհաստանին։

Հարկ չեմ համարում քննել թէ արդեօք այդ մասամբ արիստոկրատիկական սնովաութիւնից չի յառաջանում և թէ արդեօք այդ հարցի մէջ վճռական նշանակութիւն չի ունեցել այն միտքը, որ Պլոշկակիների տոհմանունը կը ֆիւյս փորագրւած մարմարիոնի վրայ Յաւիտենական քաղաքում։ Անկեղծ ասած՝ ես կարծում եմ, որ հէնց այդպէս է եղել։ Իսկ առհասարակ վերցրած՝ իմ սկի հոգս չէ թէ որտեղ կը գտնւի հօրս հաւաքածուն։

Բայց հօրաքոյրս (ի դէպ՝ այս քանի օրս ես գնալու եմ նրա մօտ՝ Վարշաւա) զայրատում է երբ որ լսում է հօրս մտաւորութեան մասին, և քանի որ աշխարհումս չը կայ մի մարդ, որ կարողանայ արգելել նրան իւր կարծիքը յայտնել, նա առանց այլեւայլութեան արտայայտում է իւր զայրոյթը ամեն անգամ հօրս նամակ գրելիս։ Մի քանի տարի սրանից առաջ՝ Հռոմում եղած ժամանակը նա դրա հաճար ամեն օր կուտւում էր հօրս հետ և կարգին կը խռովէր, եթէ որ ինձ անշափ սիրելիս չը լինէր։ Հօրաքոյրս իւր եղբորից մի քանի տարով մեծ է։ Հայրս մօրս մահից յետոյ արտասահման գնալիս բաժանւել է նրանից, — նրան թողել է Պլոշկովը, իրան վերցրել է փողը։ Հօրաքոյրս երեսուն տարի է, որ կառավարում է կալւածք և հիւսնալի է կառավարում։ Նա աչքի ընկնող բնաւորութեան տէր կին է, ուստի ես կը նւիրեմ նրան մի քանի խօսք։ Քսան տարեկան հասակում մահը գրկել է նրան նշանածից հէնց այն օրը, երբ նա պատրաստւել է գնալ արտասահման նրա մօտ, և այնուհետեւ նա յամառութեամբ մերժել է բոլոր փեսացուներին։ Մօրս մահից յետոյ

Նա ուղեկցել է հօրս Վիեննա ու Հռոմ, ուր ապրել է մի քանի տարի շրջապատելով եղբորը ամենաքնքրող հոգատարութեամբ։ Հօրաքոյրս grande dame է՝ այդ բառի կատարեալ նշանակութեամբ, մի քիչ բռնակալ է, զուռ է ու սիրում է փնփնթալ ամենքի վրայ, շատ ինքնավստահ է ինչպէս առհասարակ լինում են մեծ հարստութեան տէր ու բարձր հասարակական դիրք ունեցող մարդիկ. իսկ իսկապէս մարմնացած առաքինութիւն է։ Նրա անդուր արտաքինի տակ ծածկւած է անգին, քաղցր սիրտ, որ սիրում է ոչ միայն հօրս, ինձ, տնեցոց, այլ և ընդհանրապէս բոլոր մարդկանց։ Նա այնքան առաքինի է, որ իմ կարծիքով առաքինութիւնը նրա համար արժանաւորութիւն չէ, — նա չի կարող առաքինի չը լինել։ Նրա բարեգործութիւնը ասելիք է դարձել։ Նա հայհոյում է ծերունիներին ու պառաւանդներին կոնտէրի նման և խնամք է տանում նրանց սուրբ Ֆրանսուա դը-Պոլի նման։ Նա սաստիկ կրօնասէր է։ Կատարեալ է ոչ մի նշույլ երբէք չի թափանցել նրա հոգու մէջ. ինչ որ նա անում է՝ անկեղծ համոզմունքով է անում, ուստի երբէք չի տարակուսում ընտրութիւն անելի։ Գուցէ դրանից է, որ նա միշտ հանգիստ է ու բախտաւոր։ Վարչաւայում հօրաքոյրս le bourreau bienfaisant (բարեգործ դահիճ) են անւանում նրա խստութեան պատճառով։ Ոմանք մանաւանդ կանայք չեն սիրում նրան, բայց առհասարակ նա մեծ ազդեցութիւն ունի։

Պլոշովը Վարչաւայի կողքին է։ Վարչաւայում հօրաքոյրս տուն ունի, որտեղ սովորաբար անց է կացնում ձմեռը։ Ամեն աշունքավերջ նա աշխատում է ինձ համոզել, որ գնամ իւր մօտ, — միտքը ինձ պսակելն է։ Ահա այժմ էլ նրանից ստացել եմ մի սաստիկ խորհրդաւոր նամակ, — շատ խնդրում է որ գնամ տեսութեան։ Պէտք է գնալ. մի քանի տարի կը լինի հայրենիքումս չեմ եղել, համ էլ հօրաքոյրս զրուս է թէ պառաւում է ու շատ կ'ուզէր ինձ տեսնել մահից առաջ։

Խոստովանում եմ, շատ էլ սրտով չեմ գնում Լեհաստան։ Առաջինը՝ խորթացել եմ, երկրորդը՝ գիտեմ, որ հօրաքոյրս անպատճառ ուզում է ինձ պսակել, իսկ ես քանի անգամ հիւր գնամ նրա մօտ այնքան անգամ պէտք է հիասթափեցնեմ նրան։ Սրտիս սարսափ է տիրում, երբ որ մտածում եմ այդպիսի մի վճռական քայլի մասին, որից յետոյ պէտք է սկսել մի նոր կեանք, քանի որ այս առաջին

կեանքովս էլ բաւական բեղարել եմ: Բացի այդ՝ իմ ու հօրաքրոջս յարաբերութիւնները մի քիչ փափուկ են գոնէ ինձ համար: Ինչ կարծիք որ մի ժամանակ հօրս մասին են ունեցել նրա մօտիկ ծանօթները, նոյն կարծիքն էլ հօրաքրոյս ունի այժմ՝ իմ մասին՝ այսինքն ինձ համարում է չափազանց մեծ ընդունակութիւնների տէր մարդ, այնպիսի մարդ, որից ապագայում կարելի է մեծ գործեր սպասել: Թողնել որ նա մնայ այդ կարծիքին—կը նշանակի ի շարը գործ դնել նրա վստահութիւնը. ասել որ ինձնից չի կարելի սպասել ոչ միայն մեծ գործեր, այլ և առհասարակ որ և է գործ,—այդ էլ անյարմար է: Այն ժամանակ ես կ'ընկնէի հակառակ ծայրայեղութեան մէջ և բացի այդ սաստիկ կը վշտացնէի խեղճ պառաւի սիրտը:

Դուցէ՛ ի մեծ զգեստութիւն իմ՝ մօտիկ ծանօթներիցս շատ շատերը նոյն կարծիքն ունեն ինձ վրայ ինչ որ հօրաքրոյս Բանի որ խօսքն եկաւ իմ մասին ես թոյլ կը տամ ինձ նկարագրել իմ պատկերը, որ շատ էլ հեշտ չի լինիլ, որովհետեւ ես չափազանց բարդ արարած եմ:

Ես աշխարհ եմ եկել սաստիկ տալաւորուղ, ամբողջ մի շարք սերունդների կուլտուրայից նրբացած ջղերով: Սկզբում հօրաքրոջս խնամատարութեան տակ եմ եղել, յետոյ անցել եմ զանազան դպեակների ձեռք: Մենք ապրում էինք Հռոմում, օտար ժողովրդի մէջ, բայց հայրս ուզում էր, որ ես լաւ իմանամ մեր մայրենի լեզուն և այդ պատճառով իմ դպեակներից մէկը լեհուհի էր: Նա մինչև այժմ էլ ապրում է Բարուինօ փողոցում՝ զանեղ մեր տանը իբրեւ տնտես: Հայրս էլ ինձ հետ շատ էր պարապում՝ մանաւանդ հինգ տարիս լրանալուց յետոյ, իսկ վերջը, երբ որ նա սկսեց համարեալ իւր բոլոր ժամանակը նւիրել հնագիտական հետազոտութիւններին և հաւաքածուները լրացնելուն, ինձ համար ուսուցիչ վարձեց Գալի քահանային: Այդ քահանան հասակն առած մարդ էր՝ չափից դուրս մաքուր ու պարզ հաւատով և հոգով: Նա ինձ շատ էր սիրում՝ աւելի քան բոլոր գեղարւեստները: Ես կարծում եմ՝ նա մինչև անգամ կրօնն էլ ըմբռնում էր միմիայն նրա գեղեցկութեան շնորհիւ: Թանգարաններում՝ մեծ արւեստագէտների վաճինի կամ քանդակագրչի արտադրութիւնների առաջ, Սիքստեան մատու-

առում¹⁾ երաժշտութեան հնչիւնների ազդեցութեան տակ՝ տէր Կալւին ընկնում էր կատարեալ ինքնամոռացութեան մէջ։ Սակայն հեթանոսական ուխնչ բան չը կար այն խոր սիրոյ մէջ, որ նա տածում էր դէպի զեղարեւստը։ այդ սէրը հիմնւում էր ոչ թէ սիրարիտութեան, զգայասիրութեան վրայ, այլ մաքուր զգացմունքի վրայ։ Տէր Կալւին սիրում էր զեղարեւստը այն մաքուր ու պարզ սիրով, որով կարող էին սիրել Ֆիօզէլին, Չիմաբուէն կամ Ջոտտոն, ու մինչև անգամ աւելի էլ—սիրում էր ողջախոհութեամբ, որովհետև ոչ մի ձիրք չ'ունէր։ Նա քիչ էր խօսում, բայց խոր էր զգում։ Եւ մինչև անգամ չը գիտեմ՝ զեղարեւստի ո՞ր ճիւղն էր աւելի նրա սրտովը։ Ինձ թւում է, բոլոր զեղարեւստների մէջ նա ամենից աւելի սիրում էր ներդաշնակութիւնը, որ համապատասխանում էր նրա ներքին ներդաշնակութեանը։

Ձը գիտեմ ինչու, բայց հէնց որ ես սկսում եմ մտածել տէր Կալւին մասին, միտքս է դալիս՝ Բաշայէլի սուրբ Յեցիլիայի կողքին կանգնած ու երկնային երաժշտութեան ականջ դնող Տերունին։

Հօրս ու տէր Կալւին բարեկամութիւնը տեւեց մինչև վերջինի մահը։ Նա էր, որ հօրս սէր ներշնչեց դէպի հնագիտական հետազոտութիւնները և մասնաւորապէս դէպի Յաւիտենական քաղաքը։ Նրանք երկուսով էլ ինձ համարում էին արտակարգ երեխայ, որին շատ նշանաւոր ապագայ է անպատում։ Իմ մտքովս յաճախ անցնում է, որ ես էլ նրանց համար մի տեսակ՝ նրանց արտաքին աշխարհի հետ կապող՝ ներդաշնակցութիւն էի և որ նրանք ինձ էլ նոյն սիրովն էին սիրում, ինչ սիրով որ սիրում էին Հօռմն ու նրա չիշատակարանները։

Այդ տեսակ մշտնորոտը, այսպիսի պայմանները չէին կարող չ'ազդել ինձ վրայ։ Ինձ դաստիարակում էին բաւական տարօրինակ կերպով։ Ես՝ տէր Կալւինի, երբեմն էլ հօրս հետ գնում էի ման դպրութեան քաղաքամէջի զեղարեւստական գալլերէյները, թանգարանները ու քաղաքից դուրս գտնուող ամառանոցները, աւերակները, կատակոմբները։ Տէր Կալւին, որ հաւատարապէս նուրբ կերպով ըմբռնում էր թէ զեղարեւստի և թէ ընութեան զեղեցկութիւնները, ինձ էլ սովորեցրեց

¹⁾ Վատիկանեան պալատում։

Ծանօթ. Թարգմ.

հասկանալ Հռոմի Կամփանիայի մեղամաղձիկ հրապոյոյնները, — այն ներ-
նաշնակութիւնը, որով աւերած ջրանցքների կամարներն ու գծերը
նկարուում են երկնքի վրայ, և հին գծերի կոնտուրների մաքրութիւնը
ես այն ժամանակ, երբ դեռ լաւ չը գիտէի թւաբանական չորս գոր-
ծողութիւնները, շատ անգամ ուղղում էի անդլիսացիների սխալը,
որոնք միշտ Կարրաչիին խառնում էին Կարաւաջօի հետ Լատիններէնը
ես վաղ սովորեցի ու առանց դժարութեան. լատիններէնը սովորելու
ես օգնեց իտալերէն իմանալս, իսկ իտալերէն՝ իբրեւ Հռոմի բնակիչ՝ ես
բոլորովին ազատ խօսում էի։ Տասնըմէկ տարեկան ժամանակս ես կար-
ծիք էի յայտնում իտալացի ու օտարազգի նկարիչների մասին և
հայրս ու տէր Կալւին լսելով իմ յայտնած կարծիքները իրար էին
հայտնում զարմացած հայեացքով։ Ես չէի սիրում Ռեբէյրային, — նա
ինձ մի քիչ ահուելի էր երեւում, որովհետեւ նրա նկարներում չափա-
զանց շատ կան սև ու սպիտակ ներկեր, — և շատ սիրում էի Կարլօ
Պոլչէին։

Այդ տեսակ միջնորդութեամբ ջղերս վաղ զարգացան և տպաւորող
դարձան ու այդպէս էլ մնացին ընդ միշտ։ Զարմանալի է սակայն, որ
վերոյիշեալ ազդեցութիւնները ոչ այնքան խոր էին, ոչ էլ վճռողա-
կան, որքան կարելի էր սպասել։ Որ ես արեւատագէտ չը դարձայ, այդ
ես բացատրում եմ նրանով, որ ոչ մի ձիրք չ'ունէի, թէպէտեւ երա-
ժշտութեան ու նկարչութեան ուսուցիչներս հակառակ կարծիքին
էին. բայց ես յաճախ մոռնում եմ, թէ ինչու ոչ հայրս, ոչ էլ
տասիրութիւնը այն չափով որ իրանց մէջ կար։ Սիրում եմ ես ար-
դիօք գեղարեւատը, — այո, հարկաւոր է ինձ գեղարեւատը, — այո, հար-
կաւոր է։ Բայց նրանք այնպէս էին սիրում գեղարեւատը, ինչպէս
պէտքն է, իսկ ես իբրեւ դիլլետանտ եմ վերաբերում նրան. գե-
ղարեւատը ինձ պէտք է իբրեւ՝ կենսական ուրիշ տպաւորութիւնները
լրացնող բան։ Նա ինձ համար դուրեկան բաների թւին է պատկա-
նում, բայց ոչ այն բաների, որ ես մոլի կերպով սիրում եմ։ Ես չեմ
կարող ապրել առանց գեղարեւատի, բայց և չեմ էլ փոխիլ կեանքս
նրա հետ։

Որովհետեւ իտալական ուսումնարանները բաւական անմխիթար վի-
ճակի մէջ էին, հայրս ինձ տւեց Մեց քաղաքի կոլլեժը (գիմնազիա)։ Այնտեղ

ուսումն եւ շուտ աւարտեցի ու առանց մեծ դժւարութեան, բայց շատ փառաւոր կերպով և այն բոլոր պարգևներով, որ կարելի էր ստանալ՝ ձիշտ է՝ այն էլ պէտք է ասել, որ ուսումն աւարտելուց մի տարի առաջ եւ փախալ Դոն-Աարլոսի մօտ և երկու ամիս Տրիստանի զօրախմբի հետ քաշ էի գալիս Պիրենէյեան սարերում։ Ինձ գտան Բուրգոսի Ֆրանսիական հիւպատոսի օգնութեամբ և ուղարկեցին Մեց՝ ապաշխարելու։ Սակայն պէտք է ասեմ, որ ապաշխարանքը այնքան էլ ծանր չէր և հայրս ու դպրոցի վարութիւնը սրտանց պարծենում էին իմ արշաւանքով, իսկ հարցաքննութիւններին յաջողութիւնը բոլորովին մոռացնել աւելց նրանց իմ արած յանցանքս։

Մեցի կողմից, որտեղի բոլոր աշակերտները Դոն-Աարլոսի թունդ համակրողներին էին, եւ ի հարկէ հերոս էի համարւում։ Սա տոն էի տալիս ամբողջ դպրոցին և ոչ ոք չէր համարձակւում ինձ հետ մրցել առաջին աշակերտի տեղը բռնելու համար։ Սա մեծանում էի ակամայից այն համոզմունքով, որ յետոյ էլ, աւելի ընդարձակ ասպարէզում, նոյնը կը լինի։ Այդ համոզմունքին էին նոյնպէս և իմ օւսուցիչներն ու ընկերները։ Ընկերներիս սկի մտքովն էլ չէր անց կենում, որ իրանք երբ և իցէ կը կարողանան մրցել ինձ հետ, մինչ սակայն նրանցից շատերը աջամ Ծրանսիացում բարձր դիրք ունին զբաղանական, հասարակական ու քաղաքական ասպարէզում, երբ եւ դեռ ևս ոչ մի մասնագիտութիւն չեմ ընտրել ինձ համար և սաստիկ կը դժւարանայի, եթէ ինձ հրամայէին ընտրել։ Հասարակական դիրքս փայլուն է, — մայրս ինձ ժառանգութիւն է թողել, երբ և իցէ հայրս էլ կը թողնի, տիրութիւն կ'անեմ Պլոշովին, լաւ ու վատ կը կառավարեմ իմ բոլոր կալւածները, — բայց արդէն այդ պարապմունքների ուղղութիւնը ինձ համար անհնար է դարձնում՝ կեանքում երբ և իցէ որ և է դեր խաղալու յոյսը։

Որ եւ երբէք լաւ տնտես ու գործնական մարդ չեմ լինիլ, այդ եւ շատ լաւ դիտեմ, — եւ ամենեւին չեմ ուզում ձեռք քաշել իմ գործերից, բայց միեւնոյն ժամանակ չեմ ցանկանում նրանց նւիրել իմ ամբողջ կեանքս, — իմ ձգտումները շատ աւելի լայն են։

Երբեմն-երբեմն եւ ինքս ինձ հարց եմ տալիս, — արդեօք մենք՝ Պլոշովսկիներս չենք չափազանցացնում մեր ընդունակութիւնները։ Բայց եթէ այդ ձիշտ լինէր, այն ժամանակ միմիայն մենք կը սխալ-

մաններում կռիւր զուցէ մինչև անգամ աւելի ամրապնդէր իմ բնաւորութիւնը... Բայց չէ որ ճանապարհին քիչ քարի հանդիպողը աւելի քիչ է սայթաքելու ու ընկնելու վտանգին ենթարկւում:

Մուլութեամբ էլ չեմ կարող բացատրել իմ անզործութիւնը: Ես հաւասարաչափ թէ դիտութիւններ իւրացնելու ընդունակութիւն ունեմ՝ թէ հարցասիրութիւն: Ես շատ եմ կարդում, մտքումս էլ շատ բան է մնում: Գուցէ ես երկաթի տոկունութիւն չ'ունեմ, զուցէ ես չեմ դիմանալ երկարատեւ, սուղ աշխատանքի, բայց ինձ հօ տօրպող չը կայ, որ բառարաններ կազմեմ՝ Վիտորէի պէս: Ու որ կարողութիւն չ'ունի արեղակի պէս շարունակ լոյս տալ, կարող է մի բոպէտով փայլել մետէօրի նման: Բայց աննշան, չնչին արարած լինել ապագայում, որ համարեա անկասկածելի է... Սիրտս ճնշւում է, տաղտկութիւնը սկսում է տանջել ինձ... Այսօր՝ էլ չեմ գրիլ, քեռոյ կը շարունակեմ չիշատակարանս:

Հում, 10 օրեւարի:

Երէկ իշխան Մալատեստի երեկոյթում ես լսեցի մի ֆրազա՝ „l'improductivité slave“ (սլաւոնական անարդիւնութիւն) և լեթեւութիւն զգացի, ինչպէս ջղալին հիւանդը մխիթարւում է երբ որ բժշկից իմանում է, որ իւր հիւանդութեան նշանները յայտնի են, որ այդ հիւանդութիւնը այժմ՝ ամեն տեղ տարածւած է: Զիշտ է, ճիշտ, որքան ընկերներ ունեմ հիւանդութեանս կողմից... Ձեմ իմանում՝ ամբողջ սլաւոնական աշխարհում ինչպէս է, — այդ աշխարհը ինձ անծանօթ է, — բայց մեզնում, մեզնում: Ամբողջ գիշերը մտածում էի այդ „l'improductivité slave“-ի մասին: Յիմար մարդ չի եղել այդ զաղափարը ամփոփարանողը: Մեր մէջ մի տեսակ բան կայ. մի տեսակ կենսական անընդունակութիւն կայ դուրս բերել մեր մէջից այն բոլորը, որ մեր մէջ պարունակւում է: Կարելի է ասել, որ Ասուած տւել է մեզ նեւ ու աղեղ, բայց չի տւել մեզ այդ աղեղը լսրելու ու այդ նետերը արձակելու շնորհ: Ես կը խօսէի այդ բանի մասին հօրս հետ, մաւանդ որ՝ նա սիրում է այդ տեսակ խօսակցութիւններ, բայց վախնում եմ՝ դիպչեմ նրա ցաւոս դամարին: Կարծում եմ, որ դրա փոխարէն ես կը լցնեմ չիշատակարանս այդ հարցի լուծմամբ: Գուցէ այդ բանը չի-

շատակարանիս ամենագլխավոր արժանաւորութիւնը լինի՝ Վերջապէս շատ բնական է, որ ես կը գրեմ այն բանի մասին, որ ինձ աւելի է վերաբերում: Ամեն մարդ կրում է իւր մէջ մի որ և է սեփական տրագեդիա: Իմ տրագեդիան՝ Պրոշովսկիների «l'improductivité»-ն է: Կողմնակի մարդկանց ներկայութեամբ այժմ՝ չի կարելի պարծենալ այդպիսի բաներով: Դեռ մօտիկ անցեալներս, երբ որ բոմանտիզմը շքեղազարդ փթթում էր մարդկանց սրտերում ու բանաստեղծութեան մէջ, մարդիկ իրանց տրագեդիաները կրում էին ի ցոյց՝ զեղեցիկ նստող վերարկուի նման, իսկ այժմ կրում են Եգեթեան բրդէ ֆուֆայկայի պէս՝ շապկի տակից: Բայց յիշատակարանը բոլորովին ուրիշ բան է,—յիշատակարանում կարելի է և մինչև անգամ պէտք է անկեղծ լինել:

Հոռոմ, 11 փետրարի

Ես այստեղ մի քանի օր էլ կը մնամ, ուստի օգուում եմ ժամանակից, որ մի անգամ ընդ միշտ պրծնեմ անցեալը ու յետոյ սկսեմ գէպքերը օրէցօր գրի անցնել: Արդէն ասել եմ, որ միտ չունիմ երկար ու բարակ ինքնակենսագրութիւն գրել,—ով եմ ես և ինչ տեսակ մարդ եմ՝ բաւականաչափ ցոյց կը տայ իմ ապագան: Անցեալի մանրակրկիտ հետազօտութիւնը բնութեանս հակառակ է: Գումարման տեսակ մի բան է դուրս դալիս,—մարդ արտագրում է մի քանի թիւ մէկ-մէկի տակ, տակը գիծ է քաշում ու հաշւում է: Ես սկի չէի սիրում թւաբանութեան չորս գործողութիւնները, իսկ նրանից՝ մանաւանդ ատելի էր ինձ առաջինը:

Բայց այնու ամենայնիւ ես կ'ուզէի թէկուզ ամենաբնդհանուր գաղափար ունենալ գումարի մասին, որպէս զի ինքս ինձ համար փոքր ի շատէ հասկանալի դառնամ, ուստի ես շարունակում եմ:

Համալսարանից յետոյ ես մտայ Ծրանսիայում մի երկրագործական դպրոց և աւարտեցի առանց դժւարութեան, բայց և բոլորովին անսիրտ կերպով, իբրեւ մի մարդ, որ շատ քիչ է հետաքրքրւում այն առարկայով, որ սովորում է և որ չի համապատասխանում ոչ նրա ընդունակութիւններին, ոչ էլ փառասիրութեանը: Բայց ինչ և իցէ դպրոցը ինձ անկասկած օգուտ տւեց,—առաջինը՝ այնուհետեւ երկրագործութիւնը իմ խելքին մատչելի բան դարձաւ (այժմ ինձ չի

կարող խաբել առաջին պատահած կառավարիչը)։ Երկրորդ՝ դաշտում, մաքուր օդում աշխատելը այնքան կազդուրեց ոյժերս ու առողջութիւնս, որ Պարիզի կեանքը ինձ վրայ ոչինչ նկատելի ազդեցութիւն չարեց։

Կեանքիս հետեւեալ տարիները անցկացրեցի երբեմն Հռոմում, երբեմն Պարիզում, չը հաշուելով կարծառե ուղևորութիւններս Վարշաւա, երբ որ հօրաքոյրս զանազան պատրասկներով կանչում էր ինձ իւր մօտ։ Պարիզն ու այնտեղի կեանքը սաստիկ գրաւում էին ինձ։ Ձը նայելով իմ ունեցած ինքնավստահութեանն ու հաստատակամութեանը, որ մարդուս ներշնչում է հաստատ հասարակական դրութիւնը, պէտք է խոստովանեմ, որ սկզբում բաւական միամիտ դեր էի խաղում ամբողջ աշխարհի այդ մեծ բեմի վրայ։ Ամենից առաջ ես թուեց սիրահարւեցի Comédie Française-ի դերասանուհի m — lle Ռիշենբերգի վրայ և ուզում էի անպատճառ պսակել նրա հետ։ Թէ ինչ տրագիկոմիկական հանդամանքների մէջ գցեց ինձ այդ սիրահարութիւնը՝ ես չեմ պատմիլ — ամաչում եմ, իսկ երբեմն իմ ծիծաղս էլ է գալիս ինձ վրայ։ Յետոյ ինձ մի քանի անգամ խաբեցին և, բացի այդ, մի քանի դէպքեր էլ եղան, երբ ես իմ յօժար կամքովս կեղծ դրամի իսկականի տեղ էի ընդունում։ Ֆրանսուհին, ինչպէս և լեհուհին, թէկուզ հասարակական ամենաբարձր շրջանին պատկանողը, թէկուզ ամենաառաքինին, ինձ սրախաղութեան ուսուցիչ (ֆելսոֆէստէր) է լինեցնում։ Ինչպէս որ սրախաղութեան ուսուցչին անհրաժեշտ է, ձեռքը չը խամանալու համար ամեն օր վարժութեան ժամն ունենալ, այնպէս էլ կանայք իրանց զգացմունքներով սրախաղութիւն են անում միմիայն վարժութեան համար։ Իբրև լաւ հասարակութեան պատկանող ու ոչ-անճոռնի երիտասարդ ես շուտ-շուտ հրաւերներ էի ստանում գնալու վարժութեան ժամերին։ Եւ, որովհետև միամտաբար սկզբումը լուրջ կերպով էի վերաբերում այդ վարժութիւններին, յաճախ վերքեր էի ստանում։ Ասենք՝ այդ վերքերը մահացու վերքեր չէին, աւելի՛ ցաւ տուող ծակոցների էին նման։ Վերջապէս՝ ես համոզւած եմ, որ մեր կեանքը վարող ու մեր հասարակութեան մէջ գտնուող ամեն մի մարդ պէտք է իւր տուրքը տայ միամտութեանը։ Իմ չարչարանքներս համեմատաբար կարճ տևեցին։ Յետոյ սկսեց մի ուրիշ շրջան, որ ես կարող եմ բնորոշել

«la revanche» բառով: Ես վճարում էի պարտքերս և, եթէ հնարաւորութիւն էի տալիս ինձ ասպարէզ կանչելու, — միայն այսուհետեւ որ ես ինքս ուզում էի ասպարէզ դուրս գալ:

Իմ առաջ բաց էին բոլոր դռները և ես շուտով ծանօթացայ հասարակութեան բոլոր խաւերի հետ՝ սկսած լեզվաբաններից, որոնց դաշխիճներում սիրտս սաստիկ նեղանում էր, և վերջացնելով Բօնապարտների ու Սրլէանների թաղի տիտղոսաւոր արխատկրատիայով — արխատկրատիայով, որ կազմում էր բարձր աշխարհը... զուցէ և ոչ Պարիզի, բայց յամենայն դէպս Նիցցայի Դիւմա-որդին, Սարգուն և ուրիշները իրանց կոմսերին, մարքիզներին ու իշխաններին օրինակում են հէնց այդ տեսակ մարդկանցից, որոնք անցեալից մնացած ոչինչ պատմական տրագիգիաներ չ'ունին և, իրանց տիտղոսների ու եկամուտների շնորհիւ, միմիայն կենսական վայելքների յետեւից են ընկած: Այդ հասարակութեան անդամների թւին կարելի է աւելցնել և խոշոր դրամատիկներին: Իմ՝ դրանց մօտ յաճախելու գլխաւոր պատճառն էին կանայք, շքեղ, նրբալար ջղերի տէր, նոր տպաւորութիւնների ծարաւ և... համարեա ոչ մի իդէալ չ'ունեցող կանայք: Յաճախ նրանք իրանք էլ այնպէս անբարոյական են ինչպէս իրանց կարդացած վէպերը, որովհետեւ նրանց բարոյականութիւնը չի յենւում ոչ կրօնական հիմքի վրայ, ոչ էլ որ և է՝ մարդու վրայ պարտականութիւն դնող՝ աւանդութեան վրայ: Բայց այսպէս թէ այնպէս՝ այդ շրջանը փայլի աշխարհ է: Ընթացութեան ժամերը այդ տեղ այնքան երկարատեւ են, որ շատ անգամ հաւասարում են օրու. դիշերի և երեքմե շատ տրագիկական կերպով են վերջանում, — այդտեղ սովորութիւն չ'էր կայ բութ սրերով (բապիր) մենամարտել: Ինձ էլ մի քանի բաւական ծանր հարածներ հասան մինչև որ կարգին խրատուցի ու ինչպէս պէտքն է վարժուցիւ Իմ կողմից շատ անպարծութեան կամ, որ աւելի վատ է, վատ ճաշակի նշան կը լինէր, եթէ ես սկսէի երկար ու բարակ պատմել արած քաջագործութիւններս. այնքանը միայն կ'ասեմ, որ ես աշխատում էի որքան կարելի է չ'ը թողնել որ հօրս երիտասարդութեան փառաւոր յիշատակը մոռացւի:

Այդ հասարակութեան ստորին խաւերը երեքմե ընդհատում են կիսաշխարհի (demi-monde) վերին շերտերի հետ: Այդ կիսաշխարհ աւելի

վտանգաւոր է քան երեւում է առաջին անդամից,—նրանում գոեհասկանութեան (trivialité) ոչ մի նշոյլ չը կայ, Կիսաշխարհի ցինիզմը արտիստականութեան կերպարանք ունի։ Նթէ ինչ աշտեղ չափազանց սաստիկ փետրահան չ'արեցին,—միմիայն այն պատճառով, որ ես այնտեղ մտայ արդէն բաւական սրած կոուցով ու սուր ճանկերով։

Առհասարակ Պարիզի կեանքի մասին կարելի է ասել, որ այդ ջաղացաքարի տակից դուրս եկող ամեն մի մարդ իրան անշուշտ մի քիչ չարաւարած կը զգայ, իսկ այն մարդկանց մասին, որոնք դուրս են գալիս այնտեղից միայն նրա համար, որ շուտով էլի վերադառնան, — հօ էլ ասել չի ուզել։ Մարդ միայն բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ է սկսում հասկանալ, որ իւր յաղթութիւնները հաւասար են Պիւռտի յաղթանակին։ Իմ՝ իրնէ ուժեղ կազմածքս դիմացաւ այդ կեանքի հարածներին, բայց ջղերս կարգին քայքայւեցին։

Այսպէս թէ այնպէս, Պարիզը մի առաւելութիւն ունի մտաւոր կեանքի բոլոր միւս կենտրոններէից։ Նս ոչ մի ուրիշ քաղաք չը գիտեմ աշխարհում, որտեղ գիտութեան, գեղարւեստի, ամեն տեսակ հանրամարդկային զաղափարների սաղմերը այնպէս սփռւած լինեն միթնորոտում, այնպէս թափանցեն մարդու գլխի մէջ՝ ինչպէս Պարիզում։ Ոչ միայն մարդս ակամայից իւրացնում է յառաջադիմութեան բովում երեւան եկող նոր բաները, այլ և դրա հետ միասին մարդու խելքը կորցնում է իւր միակողմանիութիւնը, աւելի սրանում է ու քաղաքակրթութւում է։ Նս շնչում եմ՝ քաղաքակրթութւում է, որովհետեւ Խտալիայում, Գերմանիայում ու Լեհաստանում ես պատահել եմ այնպիսի մարդկանց, որոնք զուցէ և շատ խելօք են, բայց չեն ուզում ընդունել, որ իրանց խարոյկի լուսաւոր բակի շրջապատից դէնը կարող է որ և է բան զոյութիւն ունենալ,—այնպիսի մարդկանց, որոնք այն աստիճան բարբարոսափարի յամառ են, որ իւր համոզմունքները պահպանել ցանկացող համարեա ոչ մի մարդ չի կարող հետները յարաբերութիւն ունենալ։

Ֆրանսիայում կամ, աւելի ճիշտ ասած, Պարիզում՝ այդ տեսակ երեւոյթներ չը կան։ Ինչպէս որ սրընթաց գետակը շարունակ շփահարելով կոկում, կլորացնում է մէջի քարերը, այնպէս էլ Պարիզի կեանքի հոսանքը կոկում ու մարդաբարոյ է դարձնում

մարդկանց խելքերը: Անշուշտ այդ ազդեցութիւնից իմ գլուխն էլ քաղաքակրթած մարդու գլուխ է դարձել: Ես կարողանում եմ նուրբ կերպով ըմբռնել, ես սիրամարգի աղաղակ չեմ արձակում իմ կարծիքիս հակառակ կարծիք լսելիս կամ ինձ համար մի բոլորովին նոր բան տեսնելիս: Գուցէ ամեն տեսակ կարծիքների այդպէս չար-զանքով վերաբերւելը մարդուս բոլորովին անտարբեր է դարձնում, բոլորովին զրկում է եռանդից, բայց ես, եթէ ուզեմ էլ, չեմ կարող ուրիշ տեսակ մարդ դառնալ:

Մտաւոր հոսանքը ինձ առաջ էր մղում, և ես լող էի տալիս: Հասարակութիւնը, սալոնները, բուդուարները, կլուբները խլում էին իմ ժամանակս: Ես բազմաթիւ ծանօթութիւններ ձեռք բերեցի գիտ-նական ու արտիստական աշխարհում և ապրում էի այդ հասարա-կութեան կեանքով կամ, աւելի ճիշտ ասած, ապրում եմ մինչև այժմ էլ: Առհասարակ ես շատ—շատ էի կարդում և կարդացածս հեշտութեամբ իւրացնում էի, այնպէս որ իմ կրթութիւնս շատ առաջ գնաց: Այժմ ես առաջ եմ գնում զուգընթաց իմ դարի մտա-ւոր ընթացքին:

Ես՝ ինքն իրան չափից դուրս լաւ ճանաչող արարած եմ: Յա-ճախ իմ ես-ը ջհաննամն է ուղարկում միւս ես-ին, որ հետազօտում ու քննում է նրան և չի թողնում, որ նա անձնատուր լինի ոչ մի տպաւորութեան, ոչ մի գործի, ոչ մի զգացմունքի, ցանկութեան, կրքի: Գուցէ ինքնաճանաչութիւնը մտաւոր բարձր զարգացման նշան է, բայց միևնույն ժամանակ՝ սարսափելի ազդում է զգացմունքի վրայ: Կրել իւր մէջ անընդհատ ինքնաքննութիւն—կը նշանակի բա-ժանել ամբողջութիւնից հոգու՝ այդ քննադատութեան համար հար-կաւոր՝ մասը և ապրել ու զգալ ոչ ամբողջ էութեամբ, այլ նրա միացեալ մասովը:

Այդ այնպէս է տանջում մարդու, ինչպէս կը տանջւի մի թեւով թռչող թռչունը: Բացի այդ՝ չափից դուրս զարգացած ինքնաճա-նաչութիւնը զրկում է մարդուս որ և է բան անելու ընդունակու-թիւնից: Եթէ այդ չը լինէր, Համլետը առաջին գործողութեան մէջ կը շամփէր հօրեղբօրը և հանգիստ կերպով նրանից յետոյ կը ժառանգէր գահը:

Գալով անձամբ ինձ՝ պէտք է ասեմ, որ ինքնաճանաչութիւնը,

եթէ երբեմն—երբեմն թոյլ չի տալիս այս կամ այն անմիտ քայլն անել, միւս կողմից էլ սարսափելի զգեցնում է ինձ, չի թողնում կետրոնանամ ու որ և է մի գործի ամբողջապէս անձնատուր լինեմ։ Ես մէջս կրում եմ երկու մարդ, որոնցից մէկը անդադար ամեն բան չափում—կշռում ու քննադատում է, իսկ միւսը՝ ապրում է կիսատ կեանքով և բոլորովին զրկում է վճռողականութիւնից։ Ես գիտեմ (որ՝ շատ ցաւալի է ինձ համար), որ այդ լծից ես երբէք չեմ ազատուիլ—ընդհակառակը՝ որքան խելքս ընդլայնանայ այնքան ինքնաճանաչութիւնս կը պարզւի,—և որ մինչև անգամ մեռնելուս բոլորին ես չեմ դադարիլ մեռնող Պլուշսկուն քննադատելուց, եթէ միայն տենդը չը պղտորեցնի խելքս։

Նրեւի ես հօրիցս սինթետիկական խելք եմ ժառանգել, որովհետեւ ես աշխատում եմ միացնել բոլոր երևոյթները, իսկ գիտութիւններից ոչ մէկը ինձ այնքան սաստիկ չի գրաւել որքան փիլիսոփայութիւնը։

Բայց հօրս երիտասարդ եղած ժամանակը փիլիսոփայութիւնը բովանդակում էր ամբողջ աշխարհը, ուստի և պատրաստ պատասխան ունէր բոլոր հարցերին։ Այժմ փիլիսոփայութիւնը խելջրացել է, այժմ ընդունում է, որ ինքը առաջւան ընդհանուր նշանակութիւնը չ'ունի և միմիայն գիտութեան առանձին ճիւղերի փիլիսոփայութիւն է։ ձիշտն ասած, երբ որ այդ բանի մասին մտածում եմ, քիչ է մնում ասեմ, որ մարդկային բանականութիւնն էլ իւր արագեղիան է կրում և որ այդ տրագեդիան սկսել է այն ժամանակ, երբ մարդկային բանականութիւնը գիտակցել է իւր անզօրութիւնը։ Քանի որ ես իմ չիշատակարանն եմ գրում, ես այդպիսի բաների մասին իմ անձնական տեսակէտից կը խօսեմ։ Ես ինձ մասնազէտ փիլիսոփայ չեմ համարում (իմ մասնագիտութիւնը, ինչպէս ասել եմ արդէն, ոչինչ լինելն է), բայց՝ փիլիսոփայութեան նորագոյն ընթացքով հետաքրքրուող բոլոր մտածող մարդկանց նման՝ ես ընդ միշտ կը մնամ փիլիսոփայութեան ազդեցութեան տակ և կատարեալ իրաւունք ունեմ խօսելու այն հարցի մասին, թէ ինչն է իմ բարոյական էութեան կազմակերպութեան վրայ ազդել ու բաղադրութեան մէջ մտել։

Ամենից տուաջ ես պէտք է յայտնեմ, որ Մեցի դպրոցում ան-

Ֆինաս մնացած կրօնական դաւանանքներս յետոյ չը դիմացան բնագիտական-փիլիսոփայական գրքերի ազդեցութեանը: Այդ չի նշանակում, թէ ես անաստուած եմ: Ոչ, Առաջ, շատ առաջ, մէկը չէր ընդունում ոգու գոյութիւնը, ինքն իրան ասում էր՝ Նիւթ—ե այդ խօսքով հանգստացնում էր իրան: Այժմ միայն ամենայնտամնաց փիլիսոփաներն են պաշտպանում այդ յետամնաց տեսակէտը: Այժմ փիլիսոփայութիւնը այդպիսի բաներ չի քննում: ամենահետաքրքրական հարցերին պատասխանում է չը դիտեմք-ով և այդ չը դիտեմք-ը արմատ է գցում մարդու հոգու մէջ: Այժմ հոգեբանութիւնը զբաղւում է ամեն տեսակ հոգեկան երևոյթիների չափազանց նեղ անալիզով, հոգու անմահութեան մասին հարցնողին պատասխանում է նոյնպէս չը դիտեմք, և իսկապէս՝ ոչ միայն չը դիտեմք այլ չի էլ կարող իմանալ:

Այ հիմա հեշտ կը լինի որոշել իմ մտաւոր դրութիւնս: Ահա այդ դրութիւնը — չը դիտեմք, չը դիտեմք, չը դիտեմք: Հէնց մարդկային բանականութեան այդ գիտնական տկարութեան մէջն է կայանում տրագեդիան: Ել չեմ ասում այն, որ մեր հոգեկան բնութիւնը միշտ յամու կերպով և բարձրաձայն պատասխան է պահանջում այդ հարցերին, որովհետեւ այդ հարցերը ահագին իրական նշանակութիւն ունեն մարդու համար: Եթէ հանդերձեալում կայ մի բան, մի յաւիտենական բան, այն ժամանակ այստեղի դժբախտութիւնների ու զրկանքների նշանակութիւնը այնքան է քչանում, որ զրօի է հաւասարում: Այն ժամանակ կարելի կը լինէր դրա վերաբերմամբ կրկնել Համլետի խօսքերը, «Թող սատանան սուգ պահի. ես սամոյրի վերաբերում կը հազնեմ: Ես համաձայնում եմ մեռնել,—ասում է Ռընանը,—բայց Թող ասեն ինձ, թէ ինչին պէտք կը զայ մահը: Իսկ փիլիսոփայութիւնը պատասխանում է՝ չը դիտեմք:

Մարդ չարչարւում է այդ մեծ անգիտութեան մէջ, զգալով, որ եթէ կարողանար այս կամ այն կողմն անցնել՝ թեթեւութիւն կը ստանար ու կը հանգստանար: Բայց ինչ անի մարդ: Պէտք է արդեօք մեղադրել փիլիսոփայութիւնը, որ նա փոխանակ սխտեմներ յօրինելու, որոնք ամեն օր փլում են խաղաղութրից շինած տնակների նման, ըմբռնել է իւր տկարութիւնը և սկսել է զբաղւել մեր խելքին մատչելի սահմաններում տեղի ունեցող երևոյթիների հետա-

գոտութեամբ ու դասաւորութեամբ։ Ո՛հ, կարծում եմ, որ ոչ միայն ես, այլ ուրիշ ամեն մարդ էլ կարող է դիմել փիլիսոփայութեանն ու ասել, — ես զարմանում եմ քո լրջութեան վրայ, խոնարհւում եմ քո անսլիդի ճշտութեան առաջ, բայց այնու ամենայնիւ դու ինձ անբախտացրել ես։ Դու կարողութիւն չունես, ինչպէս ինքդ էլ խոստովանում ես, պատասխանելու ինձ համար չափից դուրս կարեւոր հարցերի, մինչ օակայն այնքան զօրութիւն կա՞ մէջդ, որ կարողացել ես խախտել իմ ունեցած հաւատը դէպի գիտութիւնը, որ ինձ վճռողաբար էր պատասխանում ու իւր տւած պատասխաններով հանգստացնում հանդարտացնում էր ինձ։ Մի ասիլ թէ՛ քանի որ ոչինչ չես դատապարտում՝ կընշանակի թոյլ ես տալիս ամեն բանի հաւատալ։ Սուս է։ Քո մեթոդը, քո ոգին, քո էութիւնը՝ երկբայութիւն ու կրիտիկան են։ Թէ՛ այդ մեթոդը, թէ՛ այդ սկեպտիկականութիւնդ, թէ՛ այդ կրիտիկադ դու այնպէս ես պատւաստել իմ հոգուն, որ մտել են մարմնիս ու քրիւնիս մէջ։ Դու կարծես հրաշէկ երկաթով ալրել — ռնչացրել եւ իմ ոգու այն նեարդերը, որոնց միջոցով աննենգ ու պարզասիրտ հաւատում է, և այժմ, եթէ ես ուզենամ էլ հաւատալ, չեմ կարող, — հաւատալու ընդունակ նեարդեր չը կան հոգուս մէջ։ Դու թոյլ ես տալիս ինձ գնալ պատարագ լսելու, եթէ ցանկութիւն ծագի մէջս, բայց դու ինձ այն աստիճան թունաւորել ես սկեպտիկականութեամբ, որ այսօր ես սկեպտիկաբար եմ վերաբերւում ոչ միայն ինքս ինձ, այլ և իմ սկեպտիկականութեանս, ու չը գիտեմ, չը գիտեմ... և տանջւում ու շշմում եմ այս խաւարի մէջ...

(Կը շարունակի)